

РЕТРОСПЕКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СТРУКТУРИ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ БАСЕЙНУ РІЧКИ СІРЕТ

Розглянуто ретроспективні особливості формування існуючої структури земельного фонду басейну річки Сірет (в межах Чернівецької області). Визначено нерівномірність розподілу земель за цільовим призначенням у межах трьох орографічних частин басейну. В результаті дослідження визначено, що в його гірській частині понад половину займають землі лісового, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, в долинній частині басейну, лісистість нижча за пересічну по басейну, при значній розораності території. Встановлено суттєве зростання значень частки забудованих територій у структурі земельного фонду від гірської до долинної частини басейну, що спричинено особливостями рельєфу та процесами заселення території басейну.

Ключові слова: структура земельного фонду, басейн річки, заселеність, категорії земель, господарська освоєність території.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблеми раціональної організації території, складовою якої є оптимізація землекористування, досліджуються тривалий час. Основними з них є проведення кадастрових робіт з оцінки компонентів природного середовища, їх якості та придатності для використання; оцінка потреб населення у забезпеченні земельними ресурсами; розробка нормативів господарського освоєння та використання території; визначення допустимих рівнів антропогенного (техногенного) навантаження на довкілля; оптимізація процесів розселення населення; планування організації екологічно безпечної господарської діяльності.

Означені вище напрямки дослідження, в основному, виконуються для крупних регіонів. Детально ці питання, для таксономічних одиниць нижчого рангу, розроблені в схемах районного планування території, що близькі за змістом до раціональної організації території. Окремі схеми розроблені для промислових вузлів, агломерацій, сільськогосподарських та рекреаційних зон і вони зазвичай не включають в себе вивчення геопросторової організації території, зокрема її басейнової структури.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Оскільки територія (басейн р. Сірет в межах Чернівецької області) має досить тривалий період освоєння й у різні часи перебувала під владою різних держав та політичних утворень, то стає зрозумілим інтерес дослідників до різнопланового її вивчення. Зокрема проблематиці історико-географічного розвитку території присвячені дослідження К. Козака та Е. Фішера (1900), Я.І. Жупанського (1992, 2000), Г.К. Кожелянка (1999), В.П. Круля (2004). Комплексні фізико-географічні дослідження проводили М.С. Кожурин (1957), К.І. Геренчук (1960), Л.І. Воропай (1966), М.М. Рибін (1982), П.І. Чернега (1995), оцінюванню при-

родно-господарської різноманітності регіону присвячені доробки К.Й. Кілінської (2007), вивченню питань забезпеченості населення земельними ресурсами П.О. Сухого (2007), а вивченню геопросторової організації басейну І.С. Березки (2010).

Метою статті є вивчення взаємозв'язку сучасної структури земельного фонду з особливостями історико-еволюційного розвитку території басейну річки Сірет, а **завданням** встановлення відмінностей геопросторового розподілу земель різного цільового призначення в його межах.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Басейн Сірету щільно заселений і добре освоєний. Початком виникнення поселень на території передгірських районів Чернівецької області (Сторожинецького і Вижницького), згідно досліджень В.П. Круля (2004), можна вважати добу пізнього палеоліту, період існування якої тривав 35-11 тис. років тому. Ми звичайно не можемо геопросторово прив'язати давні стоянки людей в тій чи іншій частині басейну, та в цьому і не має потреби адже вплив людини на природне середовище того часу був мінімальним. У передгірських районах області, в межах яких протікає Сірет, були знайдені пам'ятки бронзового, залізного віку і ранньослов'янського періоду. В цей період тут виникали порівняно великі населені пункти здебільшого біля річок басейну [8].

Проте початком інтенсивного освоєння людиною території басейну можна вважати ті часи, коли ці землі почали входити до складу держав, утворилися населені пункти, утвердився осідлий спосіб ведення господарства.

Перші письмові згадки про поселення розташовані в долині річки Сірет, або в передгірській частині досліджуваної території, басейнах приток Сірету датуються здебільшого

XV століттям, періодом, коли ця територія входила до складу Молдовського князівства. Це, зокрема, населені пункти Глибока (перша письмова згадка – 1438 рік), Сторожинець (1448 р.), Красноільськ (1431 р.), Жадова (1490 р.), Будинець (1435 р.), Банилів Підгірний (1428 р.). Заснування поселення Берегомет – середина XV століття, перша письмова згадка – 1696 рік. На початку XVI ст. ця територія, як і вся Молдова, була залежною від Туреччини. У 1774 р. Північна Буковина перейшла під владу Австрії і перебувала у складі Австро-Угорської імперії до 1918 р., після чого була окупована румунськими військами. З 28 червня 1940 року – перебування у складі УРСР. У 1941-44 рр. територія Чернівецької області знову була під владою Румунії. З 1944 року і дотепер територія басейну Сірету в межах трьох адміністративних районів Чернівецької області (Вижницького, Сторожинецького, Глибоцького) перебувала у складі УРСР, з 1991 року – України [9].

Найвища заселеність передгірської зони склалася історично та пояснюється низкою причин. По-перше, на межі лісостепових рівнин та лісових гірських районів утворення великих сіл пов'язане з тяжінням до торгівельних шляхів і виконанням ними торгівельних функцій. По-друге, саме тут річки виходять із гір на рівнину, де стають придатнішими для господарського використання (розміщення лісопильних заводів, підприємств харчової промисловості). По-третє, в передгір'ї у XIX ст. було прокладено залізницю, що сприяло виникненню нових і прискорило зростання старих населених пунктів [6]. У XIX ст. склад населення поповнювався вихідцями з інших австро-угорських провінцій: поляками, німцями, чехами, словаками тощо. Вони були носіями європейських мультикультурних традицій, в тому числі і ремісничих, що збагатили матеріальну культуру, сприяло розвитку промисловості в регіоні, зокрема – лісопереробці, виробництву виробів з дерева, переробці сільськогосподарської продукції, унікальному виробництву скла тощо. Із галузей промисловості, які розвивались в основному в населених пунктах Глибока, Сторожинець, Красноільськ, Берегомет це харчова промисловість, будівельних матеріалів, лісопереробна, виробництво скла.

Тривалий період освоєння, сприятливі природні умови, значний, багатонаціональний поселенський потенціал призвели до того, що територія басейну в XIX ст. уже була дос-

татньо антропогенно перетвореною [5].

У гірській частині басейну розвивалося скотарство та лісова промисловість. У передгір'ях та долині Сірету набули розвитку зернове господарство та картоплярство, вирощування вівса, кукурудзи, жита, ячменю. У тваринництві – розведення овець та великої рогатої худоби.

Друга половина XIX ст. – початок XX ст. відзначаються господарським пошквдженням. У цей час провідне місце в промисловості зайняла переробка сільськогосподарської сировини. Перед першою світовою війною провідне місце у господарстві належало сільському господарству. У посівних площах найбільшу частку займали овес, кукурудза, жито, ячмінь. З-поміж технічних культур вирощували коноплі та льон-довгунець. Наявність значних площ природних пасовищ сприяла розвитку молочного скотарства, розведенню овець, кіз та свиней. Активний розвиток сільського господарства та зростання чисельності населення вимагали розширення площ сільськогосподарських земель, забудованих територій за рахунок зменшення площ лісових масивів.

Новий етап господарської освоєності розпочався після завершення Другої світової війни, характеризується він досить активним господарським впливом на довкілля, інтенсивним та екстенсивним веденням господарства.

Створення на селі колективних господарств із механізованою обробкою угідь та внесенням мінеральних добрив призвело до різкого зростання насамперед сільськогосподарської перетвореності земельних ресурсів басейну. Централізовано-командна система планування господарства мало враховувала уразливість природних особливостей регіону та ментальність населення й здебільшого призводила до ірраціонального ведення господарської діяльності, особливо в сільському господарстві, знехтування природо-охоронними заходами, що посилювало ступінь антропогенного перетворення [13].

Вищезазначене призвело до того, що у 90-х роках XX ст. антропогенна перетвореність ландшафтів у деяких фізико-географічних районах передгірської частини басейну сягала 8 балів (П.І. Чернега, 1995 р.), що прирівнювало їх до дуже сильно перетворених промислових територій [14].

За період незалежності України, а особливо в останнє десятиліття екологічна стабільність території басейну дещо покращилась, хоча далека від оптимального стану [2].

Доцільність застосування басейнового підходу в процесі вивчення структури земельних ресурсів регіону визначається тим, що басейни річок є природними територіальними одиницями з чіткими межами, які можуть бути зручними одиницями менеджменту природних ресурсів і охорони природи. Але в більшості досліджень як фізико-географічного, так і економіко-географічного змісту басейни річок не розглядаються як об'єкти досліджень, а вивчаються як складові частини більших територіальних одиниць, здебільшого природного або економічного районування.

На нашу думку, такий шлях вивчення басейнових систем носить узагальнюючий характер, який не дозволяє розглянути топологічні особливості басейну з метою екстраполяції їх на вищий рівень територіальної організації. Завдяки своїй будові, річкові басейни відносно замкнуті природно-антропогенні системи, які мають свою історію формування і розвитку, що обумовлюють комплекс природних умов і ресурсів, а також сформований господарський комплекс, у тій чи іншій мірі пристосований чи непристосований до природних умов. Результати взаємодії природи і людини в таких системах видимі і проявляються особливо яскраво після проходження паводків, які на карпатських ріках мають щорічну періодичність. Найвідчутніше реагує на такі природні лиха якість земельних ресурсів (звив родючого шару ґрунту, руйнування доріг тощо).

За цільовим призначенням всі землі поділяються на 9 категорій з особливим господарським призначенням, вони охоплюють весь спектр господарської діяльності людини [10].

Басейн р. Сірет в Чернівецькій області охоплює повністю або частково землі 55 сільських, 3 селищних та однієї міської рад, які розташовані в чотирьох адміністративних районах: Вижицькому, Сторожинецькому, Глибоцькому та Герцаївському. Частки земель вищевказаних районів у площі водозбору нерівнозначні: 27,8%, 45,3%, 25,5% та 1,4% відповідно. Безпосередньо структура земельного фонду в басейні р. Сірет у межах Вижицького району характеризується наступними співвідношеннями між категоріями земель: землі сільськогосподарського призначення займають 38,3%, лісогосподарського – 55,1%, житлової та громадської забудови – 2,5%, водного фонду – 1,3%, природоохоронного призначення – 17,3% землі оздоровчого призначення становлять – 0,03% від загальної площі. Щодо інших категорій земель то в цій

частині басейну вони не представлені. Пересічна розораність земельного фонду становить 25,2%, що є достатньо великим показником для умов гірського та передгірського рельєфу.

Майже половина басейну р. Сірет знаходиться в межах Сторожинецького району. Для господарської освоєності цієї частини басейну характерними є переважання земель сільськогосподарського призначення – 48,9%, лісогосподарського – 44,7%, житлової та громадської забудови – 4,5%, водного фонду – 1%, природоохоронного призначення – 11,3%. Землі рекреаційного та оздоровчого призначення наявні в межах трьох сільських рад але частка їх незначна. Пересічна розораність сягає 32,6%.

У південно-східній частині басейну річки Сірет розташовані землі, що входять до складу Глибоцького району. На землі сільськогосподарського призначення тут припадає – 62,7%, лісогосподарського призначення – 28,8%, житлової та громадської забудови – 4,8%, водного фонду – 1,5%, природоохоронного призначення – 1,8%. Частка орних земель в цій частині басейну сягає понад 50%.

Розташування басейну р. Сірету в умовах двох типів рельєфу (ерозійно-тектонічного та ерозійно-денудаційного) та наявність тектонічних розломів в межах цих типів рельєфу спричинили формування азонального геоморфологічного комплексу ерозійно-аккумулятивного рельєфу річкових долин. Оскільки всі річки третього порядку протікають в умовах різних типів рельєфу, то, на нашу думку, доцільно аналізувати структуру земельного фонду басейну в розрізі трьох вище вказаних орографічних частин. Це дозволить об'єктивніше визначити в різних частинах басейну відповідність структури гідромережі наявній структурі земельного фонду, особливо земель природоохоронного призначення [1, 2].

Структуру земельного фонду в межах басейну загалом характеризують такі показники: частка земель сільськогосподарського призначення становить – 40,7%, лісогосподарського – 53,1%, житлової та громадської забудови – 3,6%, водного фонду – 1%, природоохоронного – 12,3%, рекреаційного – 0,02% та оздоровчого призначення – 0,007% (табл. 1). Пересічний показник розораності басейну становить 27,6%. Розподіл земель вищевказаних категорій у частинах басейну – гірській, передгірській та долинній (азональній) – має тенденцію до значного збільшення частки земель сільськогосподарського призначення в структурі земельного фонду передгірської і,

особливо, долинної частин басейну. В останній сконцентровано понад половина земель цієї категорії. Частка орних земель збільшується із

3,1% у гірській частині басейну до 15,7% у долинній, що становить 56,9% від усієї розораної площі.

Таблиця 1

Структура земельного фонду басейну р. Сірет (на основі [10, 12])

Категорії земель за призначенням	Усього по басейну р. Сірет		У тому числі (частини)					
	га	%	гірська		передгірська		долинна	
			га	%	га	%	га	%
Сільськогосподарські	79316,8	40,7	14158,7	7,3	24127,8	12,4	41030,3	21,0
<i>із них орні землі</i>	53662,6	27,6	6038,5	3,1	17153,4	8,8	30470,7	15,7
Житлової та громадської забудови	7032	3,6	1184,2	0,6	1597,4	0,8	4250,4	2,2
Лісогосподарські	103398,8	53,1	61046,4	31,3	21235,5	10,9	21116,9	10,9
Водного фонду	2008,8	1	488,5	0,2	630,2	0,3	890,1	0,5
Природоохоронні	23915,1	12,3	18481,2	9,5	2092,6	1,1	3341,3	1,7
Оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного	60,0	0,03	7,7	-	17,9	-	34,4	-

Спостерігається зростання частки земель житлової та громадської забудови у структурі земельного фонду в напрямку від гірської до долинної частин басейну, понад 60 % забудованих земель розташовано саме в долинній частині. Протилежна тенденція розподілу властива землям лісогосподарського та природоохоронного призначення. Майже 60% залісених територій басейну концентрується в його гірській частині, а частка земель цієї категорії в передгірській і долинній частинах приблизно однакова і становить близько 20%.

Розподіл земель природоохоронного призначення по частинах басейну виглядає наступним чином: гірська частина – 77%, передгірська частина – 10%, долинна частина – 13% від загальної площі земель цієї категорії. Спостерігається нерівномірність розподілу земель природоохоронного призначення, а також земель лісогосподарського призначення з природоохоронними та рекреаційними функціями в межах Вишницького району. Майже всі землі природоохоронного призначення розташовані в межах таких адміністративних одиниць, як Багненська, Черешенська сільські і Берегометська селищна ради. Частка земель природоохоронного призначення в структурі земельного фонду цих рад 45,6%, 25,8% і 31,9% відповідно. Аналогічні показники в межах Долишньошепітської та Мигівської сільських рад становлять 0,3% і 0,1%, лісистість у їх межах – 90,8% і 73,7% відповідно. Частка лісів із захис-

ними, рекреаційно-оздоровчими та природоохоронними функціями становить майже 3% від загальної площі лісів у межах цих сільських рад, тобто 97% це експлуатаційні ліси гірської частини басейну.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Особливості природи Прикарпаття сприяли давньому його заселенню і освоєнню. Особливо інтенсивно перетворення триває з початку XIX ст., результатом якого стало масове вирубування лісів і залучення земель до господарського обігу через їх розорювання, що в кінцевому результаті призвело до розвитку несприятливих екзогенних процесів (утворення зсувів, площинного змиву ґрунтового покриву, селів, руйнування берегів річок, деформації русел, затоплень і підтоплень).

Існуюча структура землекористування впродовж тривалого часу зазнала значних змін, і характеризується мозаїчністю та ірраціональністю. Частка земель, що належать до водного фонду, рекреаційно-оздоровчого та природоохоронного призначення є далеко не оптимальною, а сільськогосподарська перетвореність окремих частин басейну є критичною. Зазначене вище вимагає від дослідників та науковців розробки комплексної програми оптимізації довкілля, в якій з-поміж головних завдань має бути зменшення сільськогосподарського навантаження, переведення малопродуктивних земель різних категорій у землі лісового фонду.

Література:

1. Березка І. С. Сучасна структура землекористування та її зв'язок з геопросторовими ознаками басейну р. Сірет / І.С. Березка // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту. Серія: географія. № 2 (вип. 2) – Тернопіль: Вид-во ТНПУ. – 2010. – С. 252-256.
2. Березка І.С. Морфометричний аналіз басейну річки Сірет та оцінка антропогенного навантаження з метою прогнозування несприятливих процесів / І.С. Березка . Автореф. дис.на здобуття наук. ступ. канд. геогр. наук. – Чернівці: 2012. – 20 с.

3. Геренчук К.И. Природный ландшафт Прикарпатья и пути его преобразования / К.И. Геренчук, П.А. Кучинский // Уч. зап. Чернов. ун-та. – Сер. геол.-геогр. наук. – вып. 3. – Черновцы, 1953.
4. Географія Чернівецької області: навчальний посібник / За ред. проф. Жупанського Я.І. – Чернівці, – 1992. – 191 с.
5. Кілінська К. Й. Прогнозно-екологічна оцінка природно-господарської різноманітності Карпатсько-Подільського регіону України / К.Й. Кілінська. – Чернівці: Рута, 2007. – 492 с.
6. Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини: Монографія / Г.К. Кожоляно – Т. 3. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 392 с.
7. Кожурина М.С. Головні риси геоморфологічної будови Чернівецької області / М.С. Кожурина // Вісті Черн. відділу географ.тов-ва. – Вип. 1. – Чернівці, 1958. – С.18-22.
8. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія/ В.П. Круль – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернівецька область / АН УРСР, Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 704 с.
10. Основні показники по землекористуванню адміністративних районів Чернівецької області у 2009-2010 роках / Головне управління земельних ресурсів у Чернівецькій області. – Чернівці, 2011. – 44 с.
11. Рыбин Н.Н. Природные условия и ресурсы Карпат /Н.Н.Рыбин – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 85с.
12. Розділ земель між власниками землі та землекористувачами за формами власності (станом на 1.01.2001-2010 років): форма 6-зем. державної звітності / Департамент державного земельного кадастру Держкомзему України. – К.: – 2011. – 134 с.
13. Сухий П. О. Динаміка сільськогосподарського землекористування та землезабезпеченості в Західному регіоні України / П. О. Сухий // Історична географія: початок ХХІ сторіччя: мат. міжн. наук. конф. (Вінниця, 3-5 жовтня 2007 р.): зб. наук. праць. – Вінниця: ПП Вид-во Теза, 2007. – С. 124–133.
14. Чернега П.І. Структура передгірських ландшафтів Буковинського Передкарпаття, проблеми їх оптимізації / П.І Чернега. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. геогр. наук. – К.: 1995. – 23 с.

Резюме:

Сухой П.А., Березка И.С., РЕТРОСПЕКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ СТРУКТУРЫ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДА БАССЕЙНА РЕКИ СИРЕТ.

Рассмотрены ретроспективные особенности формирования существующей структуры земельного фонда бассейна реки Сирет (в пределах Черновицкой области). Определено неравномерное распределение земель по целевому назначению в пределах трех орографических частей бассейна. В результате исследования определено, что в его горной части более половины земель относятся к лесному и природно-заповедному и другим природоохранным фондам. В низменной части бассейна лесистость ниже среднебассейновой, при значительной распаханности территории. Установлено существенное увеличение доли застроенных территорий в структуре земельного фонда от горной до долинной части бассейна, что вызвано особенностями рельефа территории и процессами заселения территории бассейна.

Ключевые слова: структура земельного фонда, бассейн реки, заселенность, категории земель, хозяйственная освоенность территории.

Summary:

Suchij P.O., Berezka I.S. RETROSPECTIVE FEATURES OF FORMATION OF THE CURRENT STRUCTURE OF LAND FUND SIRET RIVER BASIN.

Considered retrospective features of formation of the existing structure of land fund Siret River Basin (within the Chernivtsi region). Determined the uneven distribution of land for a specified purpose within three orographic basin. The investigation determined that his mountain of more than half the land belongs to forest and nature reserves and other conservation purposes, in the valley of the basin, forest cover is lower than the average for the basin, with a large tilled soil area. Found a significant increase in the share of built-up areas in the stock of land from the mountain to the valley basin that due to the peculiarities of settlement in the basin.

Key words: structure of land, river basin, population of, categories of land, economic development territory.